

De zin van de begrafenis in de Griekse tragedie¹

Voor de Grieken was het begraven of verassen van de doden de hoogste plicht, en het niet-begraven-zijn was het grootste ongeluk dat een dode kon overkomen. Dat is een algemeen bekend gegeven; het wordt onder meer bevestigd door de herhaalde allusies op dit motief bij de Griekse tragici en door de centrale plaats die het bekleedt in de *Aias* en de *Antigone* van Sophokles en in Euripides' *Smekelingen*.² Het is immers duidelijk dat een goed dramaturg in zijn tragedies bij voorkeur die gevoelstoon zal laten spelen, en die onderwerpen zal behandelen, waarvan hij weet dat ze weerklank zullen vinden in het gemoed van zijn toeschouwers. Hierbij gaan we uit van het principe dat de gedragingen en beweringen die een tragedieschrijver naar voren brengt, niet zozeer de persoonlijke opvattingen van de auteur weergeven, maar eerder dat uitdrukken wat, volgens zijn overtuiging, de toeschouwers als betekenisvol zullen ervaren. We willen hier dus niet de persoonlijke mening van de tragici over de zin van de begrafenis onderzoeken, maar wel de opvattingen van het Atheense publiek van de vijfde eeuw hierover.

Men kan de vraag naar de zin of de motivering van de begrafenis op een algemeen antropologisch vlak stellen: alle volkeren kennen immers de een of andere vorm van uitvaart, een gebeuren dat steeds gepaard gaat met enkele stereotype gedragingen of rituelen. Waarom heeft de mens behoefte aan dergelijke rituelen? Dit algemeen probleem is hier niet aan de orde: de grondvormen van het menselijk gedrag kunnen binnen de verschillende culturen zo sterk uiteenlopen dat oorspronkelijk secundaire elementen een wezenlijke betekenis gekregen hebben: zo kan eenzelfde basismotivering nu eens tot veras-

sen, dan weer tot begraven aanleiding geven. Een algemeen antwoord op de zin van de uitvaartrituelen zou daarom een zeer complexe opgave vormen. We beperken ons hier tot de vraag wat binnen het Griekse cultuurkader de begrafenis betekende. Dat sluit niet uit dat we hierdoor een gedeeltelijke bijdrage leveren tot de algemene probleemstelling.

De moderne interpretaties van de sterke drang tot begraven bij de Grieken werden veelal beïnvloed door de theorie van Erwin Rohde. De dominante idee die achter de begrafenisplicht schuilt, is volgens hem de overtuiging dat de ziel van de onbegravene geen rust vindt in het hiernamaals omdat ze in Hades niet binnenkan. Ze waart rond onder de vorm van een schim en haar toorn zet zich neer op het land waar ze haars ondanks wordt weerhouden. Het argument voor deze opvatting vindt Rohde in de 23ste zang van de *Ilias*. Hier vraagt de schim van Patroklos aan Achilleus dat deze hem zo vlug mogelijk zou begraven opdat hij Hades zou kunnen binnengaan, want nu beletten de *psuchai* dit, tot hij verast is.³ De theorie van Rohde hierover is in essentie op dit vers gebaseerd. Hierbij moeten we het volgende opmerken. Bij onderzoek naar de godsdienstige of ethische opvattingen van dichters, tragici en andere auteurs van fictie, stoot men geregeld op contradicties. Een auteur laat zich immers niet zozeer door een samenhangende visie leiden, maar door de denkbeelden en emoties die de particuliere situatie suggereert. Het is dus nogal gewaagd uit één enkele passus definitieve conclusies te trekken. Welnu, dit motief komt alleen op deze plaats in de *Ilias* voor, en verder hebben we het nergens teruggevonden in de Griekse literatuur vóór de 5de eeuw. Ook in de tragedie wordt op deze opvatting niet gealludeerd, hoewel er daar voldoende aanleiding toe bestond. Daar staat tegenover dat we bij de drie tragici (Aischulos, Sophokles en Euripides) een menselijk heel goed aanvoelbare en op zichzelf afdoende motivering aantreffen; een beroep op die van Rohde is dus volstrekt onnodig. Bovendien komen de motieven die we in de tragedie vinden ook in de *Ilias* en de *Odusseia* voor en veel aangrijpender dan in deze ene hierboven aangehaalde passus.

Tegenover Rohde stellen we de hypothese dat men de motivering van de begrafenis vooral moet begrijpen in het licht van het geheel van de Griekse opvattingen over leven en dood. Een belangrijk kenmerk van die levensopvatting is het volstrekt *diesseitig* karakter ervan. De Grieken zochten de zin van het leven niet in een hierna-

maals, maar in het leven zelf. De dood treedt in hun ervaringswereld binnen wanneer ze er onmiddellijk voor staan, of wanneer hij hen treft bij geliefden. Dan is hij de wrede vijand die aan alles een einde maakt, aan alles wat op zichzelf goed, mooi en zinvol was. Over hetgeen na de dood met de mens gebeurt, hebben ze zich weinig bekommerd en over het statuut van de overledenen, de *nekroi* of de *psuchai*, hebben ze slechts vage ideeën die zeer veranderlijk zijn en alleszins onvoldoende duidelijk om een zo sterke ethische imperatief te funderen als het eerbiedigen van de begrafenisgebruiken voor hen inhield.

Bij deze gedachte aansluitend moeten we dus de motivering voor het begrafenisritueel in het *Diesseits* zoeken. Voor de Grieken was een leven slechts echt waardevol wanneer het ook waardevol eindigde.⁴ De begrafenis is voor hen een onderdeel van het *kaloos thanein* (in schoonheid sterven) en dit *kaloos thanein* is niet de voorbereiding op een ander bestaan, maar het mooie afsluiten van het zinvol geheel dat een mensenleven op zichzelf is (of zou moeten zijn). De rol van de begrafenis hierbij, en tevens de motivering die de Grieken dreef, cirkelt om twee polen: de eer en de piëteit.

Het begraven is de laatste *eer* die men de dode brengt; de lofrede bij het begraven is de bevestiging dat zijn leven eervol geëindigd is en door het graf wordt zijn nagedachtenis op de aarde hooggehouden. De grafheuvel of het gedenkteken is nog 'iets' van de dode onder het zonlicht; iets wat blijvend aan hem zal herinneren; door de tombe blijft de dode enigszins onsterfelijk.

Het begraven is ook de laatste daad van *piëteit* en liefde vanwege de naaste familieleden van de dode. Hier is niet zozeer het materiële begraven van belang, maar het feit dat de verwanten de dode bewenen en hem met eigen handen opbaren. Zoals het graf het leven afsluit tegenover de buitenwereld, omdat het getuigt dat een mens eervol gestorven is, zo is dit bewenen door de verwanten het afsluiten van het intieme familieleven: het getuigt dat hier een geliefde gestorven is.

Twee hoofdwaarden van de Griekse levensvisie die in het epos en de tragedie vaak tot uiting komen, liggen dus in het begrafenisritueel ineengestremgeld: de drang naar roem en eer en de afhankelijkheid aan de intimiteit van de familie.

Er zijn voldoende gegevens voorhanden om aan te tonen dat deze zingeving van de begrafenis een van de constanten van de Griekse geesteshouding uitmaakt vanaf de homerische tijd tot en met de vijfde eeuw.

In de *Ilias* is het voor Sarpedoon een gunst dat men hem naar zijn vaderland overbrengt wegens de piëteitszorgen en de eer van een graftombe die hem daar te beurt zullen vallen.⁵ Voor Lukaoon, die door Achilleus in het water getrapt wordt, bestaat het vreselijke er juist in dat zijn moeder hem niet zal kunnen bewenen. Dezelfde motieven horen we bij de dood en de begrafenis van Hektor.⁶ In de *Odusseia* ligt de klemtoon vooral op het eervol karakter van het graf. Zo luidt het een paar maal dat men beter voor Troje gevallen was; dan zou men van de Achaïoi een roemrijk graf gekregen hebben.⁷

Ook de elfde zang van de *Odusseia* biedt een interessante illustratie voor onze thesis: daar treffen we immers Elpenoor aan in Hades, hoewel hij niet begraven is; hij vraagt echter met aandrang dat men hem niet onbeweend en onbegraven zou laten liggen, maar dat een graf voor altijd de herinnering aan zijn lot zou bewaren.⁸

In de twee tragedies van Sophokles die het begrafenisthema op de voorgrond brengen, staat de eer van de dode centraal. In het tweede deel van de *Aias* gaat de strijd hoofdzakelijk hierom, of men de held, die roemloos ten onder ging, nog deze ultieme eer zal gunnen. De smaad die men de dode wil aandoen, ligt juist in het ontzeggen van een graf: zo vernietigt men de nagedachtenis aan de dode; men doet alsof hij er nooit geweest was. Onder de talrijke verzen die we in dit verband kunnen citeren, vermelden we een omschrijving van de betekenis van het graf door de *koruphaios* (koorleider) in het begin van het tweede *epeisodion*:

“Haast u Teukros, zoveel gij kunt, tracht zo vlug mogelijk het vochtige graf te delven dat voor altijd de herinnering aan Aias onder de mensen moet bewaren.”⁹

Ook in de *Antigone* gaat het om de eer van Poluneikes. Antigone ziet haar daad als een vorm van eerherstel, en ze heeft het herhaaldelijk over een *timè* (eerbetoon) aan de dode, terwijl het verbod dat Kreon uitvaardigt als enige bedoeling heeft de dode te onteren.¹⁰ Ook Aischylos en Euripides alluderen zo vaak op hetzelfde thema dat uitvoerig citeren eentonig zou worden.¹¹

Het motief van de piëteit wordt nog duidelijker uitgewerkt. Overigens staan beide thema's niet tegenover elkaar; ze zijn vaak harmonisch met elkaar verbonden. Bij de begrafenis van Aias blijkt het essentieel te zijn dat Tekmessa zelf haar man beweent en dat het zoontje

van Aias zijn vader in het graf helpt leggen.¹² Ik hoef uiteraard niet te wijzen op de betekenis van de piëteit en de liefde tussen broer en zuster als voornaamste motief van Antigone's optreden, maar minder bekend is wellicht dat de *Smekelingen* van Euripides volledig gewijd is aan het belang van de piëteit bij de begrafenis. De gedachte aan de eer wordt hier volledig overstemd door de hartstochtelijke drang bij de moeders om te kunnen wenen bij het lijk van hun gesneuvelde zonen: het zelf te kunnen opbaren en op de brandstapel leggen.¹³ We merken op dat het begraven niet alleen een plicht is, maar vooral een behoefte, een ware nood, bij de overlevenden; het is hun enige troost. Euripides bereikt hiermee een ontroerend effect aan het slot van de *Medea*, waar Jasoon als enige gunst aan Medea vraagt hun twee zoontjes, die ze vermoord heeft, te mogen begraven.¹⁴

Veel soortgelijke passages in de tragedie zijn onbegrijpelijk als men ze met de theorie van Rohde zou willen verklaren. Essentieel blijkt immers altijd de affectieve sfeer rond de uitvaart; de gedachte aan de *psyche* in of vóór Hades komt niet één ogenblik in de klachten van de overlevenden voor.

Een beslissend argument om aan te tonen dat niet zozeer het materiële begraven van belang is, ligt in het feit dat men in de teksten het begraven en bewenen steeds als een eenheid beschouwt. In v. 28 van de *Antigone* drukt Ismene het bevel van Kreoon als volgt uit:

*(ekkekèruchthai) to mè
taphoo kalupsai mède kookusai tina
aan d'aklauton, ataphon*

“(dat werd uitgevaardigd dat het lijk van Poluneikes) noch met een graf bedekt noch door iemand beweend mag worden, maar dat men hem moet laten liggen, onbeweend, onbegraven.”

Die opvallende nevenschikking: *aklauton, ataphon*, onbeweend, onbegraven, vinden we reeds in de *Odusseia*, maar ook bij Aischulos, Sophokles en Euripides komt dit leidmotief telkens weer terug.¹⁵ Bij Aischulos leidt het tegen het einde van de *Agamemnoon* tot een dramatisch hoogtepunt wanneer het koor zich tot Klutaimnestra richt; zij die de piëteitshandelingen moet verrichten is de moordenares: “Wie zal hem begraven, wie hem bewenen, zult gij het bestaan, uw eigen gemaal die gij hebt gedood te bejammeren?”¹⁶